

HOVÁ LETT AZ INTÉZMÉNYEK KÖZVÉLEMÉNYE?

*(Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.
Századvég–Gondolat; Budapest, 1993)*

A modern társadalmak egyik legkiválóbb ismerőjének könyvét veszi kezébe az olvasó, ha ezt a kötetet lapozza fel. Noha a hatvanas években jelent meg első ízben német nyelven, és magyarul is már a második kiadását élte meg, mindenképpen megérdemel néhány újabb figyelmes szót. Annál is inkább, mert ez a könyv már azt a problémát járja körül egyik oldaláról, ami később Habermas egyik oszlopos mondanivalója lesz, ez pedig az, hogy az európai racionalizációs folyamat során kialakult elvárások és ígéretek, melyek a modernitás hajnalán, bízva a jövőben, még teljesen megoldhatóknak tündek, már úgyszólván elvesztették érvényüket, s így ma sokszor a modernitás egésze is kérdésesnek bizonyul. A társadalmi nyilvánosság fogalma is egy hasonló folyamatot rejt magában, a társadalom közéleti szférájának liberalizálódási ívét a 18. század második felében, majd ennek visszaszorulását a kései, posztindusztriális kapitalizmus fázisában. Az európai racionalizációs folyamat első csíráját – Max Weber értelmezésében – vélhetőleg már a reformáció megjelenése jelentette: a mindaddig döntően tradicionális emberi gondolkodást a reformáció hatására egy sajátos világszemlélet-váltás rendfűtette meg: az egyéni világszemlélet imperatívusza. Weber mutatott rá ugyanis azokra a varázslat alóli feloldásfolyamatokra a vallástörténetben, amelyek a nyugati racionalizmus fellépésének belső előfeltételül szolgáltak. Az újkori társadalmak racionalizálódási folyamatát ő is, mint Habermas az ezzel kibontakozó célracionális cselekvés fokozatos intézményesüléseként fogta fel, a célracionális cselekvés egy alrendszerékként, melyben a nyugati racionalizmus társadalmilag kibontakozott. A 18. század végén a tudományok egy, a teológiától és a humanista retorikától független alrendszerékként intézményesülésével alakult ki az a nézet, hogy a tradíció hatalmával szemben a társadalmakat és az államot is a tudományos példakép mintájára kell megszervezni. A tudományos felvilágosodás fogalma lett ezzel az előítéletek hatalmától való politikai emancipáció vezérfonala is. A kortalóban magával ragadta azokban az egyetemes természeti törvényszerűségekben való hit,

amelyekben az univerzum ideája látszott kifejeződni, és így, az előítéletekhez híven sokan az ember morális és intellektuális képességeinek kibontakozását is a természettudományok rendületlen fejlődésével, a gazdasági növekedés és a technikai haladás tartós békét teremtő utópiájával hozták kapcsolatba. 'Racionalizálódásnak – írja Habermas az 1981-es *A kommunikatív cselekvés elméletében* – Weber a jog és a morál kognitív önállósodását nevezi, azaz a morális-praktikus belátások, az etikai és jogi doktrínák, alaptételek, maximák és döntésszabályok leoldódását azokról a világképekről, amelyekbe azelőtt beágyazódtak . . . A jog és a morál autonómmá válásának vonalán ez a formális joghoz és a profán érzület- és felelősségetikákhoz vezetett. Mindkettőt, mint egy az újkor gyakorlati filozófiája keretei között, a modern tapasztalati tudományokkal egy időben szisztematizálták – mint racionális természetjogot és mint formális etikát . . . A kulturális racionalizálódás, amelyből a modern társadalmak tipikus tudatstruktúrái származnak, a vallásos hagyomány kognitív, esztétikai-expresszív és morális-evaulatív alkotórészeire terjed ki. A tudománnyal és a technikával, az autonóm művészettel és az értékspresszív önabrázolóssal, az univerzális jog- és erkölcsképzetekkel három értékszféra különül el, melyek mindenkor sajátos logikát követnek.¹

Az egyetemes erkölcs- és jogképzetek elterjedésével vette kezdetét a korabeli polgári gondolkodásban jól megfigyelhető nyilvános okoskodás, kritikai és kommunikatív attitűd kialakulási folyamata, mely fenntartással fogadott minden olyan eseményt, amely nem az általános közjót szolgálta. Ennek a sajátos közérdekszférának a kialakulását és a modern tömegdemokráciákban való háttérbe szorulását követi a kötet nyomon. Történeti tekintetben a nyilvánosság görög eredetű kategória. A városállamokban alakult ki, melyek minden szabad polgárnak, függetlenül attól, hogy vagyonosak voltak-e, vagy sem, a közös élet keretét nyújtották. A közös érdekszférának ez az éles elkülönítése az oikodespota, a rabszolgákat foglalkoztató háziúr voltaképpen privát területét alkotó magánterülettől, a polisz politikai életében való részvétel egy feltétele volt. A háznép, az oikosz, nem játszhatott benne szerepet. A közéletnek a városon belül nem volt rögzített helye, és a mindenkit egybefonó közös praxis a piactéri vitákban, a közös tanácskozások során nyert alakot. A római jog publicus és privatus szavaiban ez a későbbi korokra is áthagyományozódott, de a középkor folyamán alapjelentésc mélyen megváltozott, és a felvilágosodás korának kezdetén már egy *reprezentatív*, az antik nyilvánosságéval gyökeresen ellentétes funkciót töltött be. Amint Habermas fogalmaz: 'A nyilvánosságot, mint sajátos, a magánéletől elválasztott területet a kései középkor feudális társadalmában nem lehet szociológiailag, vagyis intézményi kritériumok alapján kimutatni. Mégsem véletlenül nevezik az uralom jelképeit, például a fejedelmi pecsétet „nyilvánosnak”; az angol király sem véletlenül élvez „publicness”-t – ez ugyanis az uralom nyilvános reprezentációja. Ez a reprezentatív nyilvánosság nem társadalmi területként jön létre, hanem, ha szabad ezt a kifejezést alkalmaznom – sokkal inkább státusismertetőjel. Önmagában véve a földesúri státusz, bármilyen fokozaton legyen is semleges a „köz” és a „magán” kritériumaival szemben; birtokosa azonban nyilvánosan is képviseli a státust: úgy jelenik meg, úgy mutatkozik meg, mint valami magasabb hatalom megtestesülése.² Ez a *reprezentatív* nyilvánosság alakult át egy gyökeres fordulattal azzá a polgári nyilván-

nossággá, amely a modern polgári társadalmak legitimitását biztosítja. Az új nyilvánosság-szféra elsőként különböző irodalmi klubokban jelent meg a 18. században, noha elejében csupán csak a különböző művek, az éppen aktuális irodalmi újdonságok megvitatásában, a róluk való okoskodásban. De a magánlevelezésekből kialakult napisajtó megjelenésével, különösen – elsőként az angol – politikai napilapokkal, ez a csupán kávéházi és zárt körű okoskodás politikai befolyásáért is síkraszállt, és olyan kritikai erőt bontakoztatott ki csiráiban, mely a feltörekvő polgárság egységes fellépéséhez jelentősen hozzájárult, s ma is a politikai nyilvánosság alapvető mintájául, történeti alapjául szolgál. A polgári társadalom számára ezért – amint a kötetben olvashatjuk – 'a hellén nyilvánosságnak ez a modellje, ahogyan ez számunkra a görögök önértelmezésében stilizáltan áthagyományozódott, jelenti a maga klasszicitásában a tulajdonképpeni normatív érvényességet a reneszánsz óta egészen napjainkig. Nem a társadalmi formáció, amely ennek alapjául szolgál, hanem maga az ideológiai minta őrizte meg évszázadokon keresztül a maga, éppenséggel szellemtörténeti kontinuitását. Mindenekelőtt a nyilvánosság, mint a res publica, a köz és a magán kategóriája hagyományozódott ránk a római jog definícióiban a középkoron keresztül. Természetesen jogtechnikai szempontból hatékony alkalmazásukra csak a modern állam és polgári társadalom tőle elválasztott területének keletkezésével kerül sor. Éppúgy szolgálják a politikai önmegértést, mint a sajátos értelmében vett polgári nyilvánosság jogi intézményesítését.³

A nyilvánosság e képe voltaképpen azon az antik mintával egybevethető elválasztáson nyugodott, hogy volt mód a korabeli polgárság gazdasági tevékenységének az állami szférától való függetlenítésére. Mivel a 18. századi polgárság tőkét és megélhetését nem az állam biztosította és arra kevéssé volt befolyással, a társadalom nyilvános okoskodása vált azzá a területté, ahol racionális érveléssel kibontakozott az állam specifikus kritikája. Jogi intézményesülése voltaképpen a modern polgári társadalmak kialakulásával esik egybe. Ennek egyik klasszikus példája Kant gyakorlati filozófiája, amelyben élesen elkülönül az ész magán és nyilvános használata, azzal, hogy nyilvános használatának mindenkor szabadnak kell lennie, és utat kell mutatnia az emberiség világpolgári állapota felé, azaz egy oly közönségre kell támaszkodnia és utalnia, aminek világa nem más, mint az emberi nem; és ez Kant szemében 'az okoskodó olvasóközönség világa volt, amely akkoriban széles polgári rétegekben kibontakozott.⁴ Ezzel a kanti publicitásfogalommal nemsokára már Hegelnek is számot kellett vetnie, és éppen azok a liberális gondolkodók látták be az egységes közvéleménynek az ésszel való azonosításában rejlő visszásságot, kik elvben, mint Toqueville és Mill, a leginkább helyeselték a folyamatot. Ugyanis azok a nyilvánosság előtt versengő, össze nem békített érdekek, melyek nemsokára beáramlottak a közvéleménybe, már felszabdalásának irányába hatottak. A politikai nyilvánosságra ezért nem vonatkozhatott a hatalom megszüntetésének eszméje, hanem szemükben reakciós feladatot kapott, a bürokratikus döntések korlátait kellett megadnia, a hatalommegosztást kellett szolgálnia. A polgárság hatalomra jutásával ezen a ponton ezzel meg is indult a public opinion, a közvélemény felbomlási folyamata. Ez a ma is jól rekonstruálható nyilvánosság-képzet a 19. század második felében, az állami intervencionizmus kezdetén, a mai ipari társadalmak tömegdemokráciájával, a sajtó kommercia-

lizálódásával és ezzel a korábban hordozott politikai-kritikai feladatának feladásával egyre többet veszített jelentőségéből, és bár mindig újabb társadalmi szférákat hatott át, elvesztette politikai funkcióját, nevezetesen, hogy a hatósági intézkedéseket személyesen érdekelt magánszemélyek ellenőrzésének vesék alá. 'A társadalom mint magánszféra – olvashatjuk a kötetben – csak akkor válik általában kérdéssé, amikor maguk a társadalmi hatalmak tesznek szert hatósági illetékességekre. A 'neomerkantilista' politika ekkor kéz a kézben halad a társadalom valamiféle 'refeudalizálásával' . . . Az intervencionalizmus abból származik, hogy az olyan érdekkonfliktusokat, melyeket a magánszférán belül már nem lehet elintézni, politikai síkra viszik át . . . Csak az a dialektika, mely a társadalom előrehaladó államosítása és az állam ezzel egyidejűleg érvényesülő társadalmasodása között kifejlődik, rombolja szét lassanként a polgári nyilvánosság alapját – az állam és a társadalom elválasztását. A kettő között, úgyszólván mindkettőből kialakul egy repolitizált szociális szféra, melyre a 'köz' és a 'magán' megkülönböztetése nem alkalmazható . . . A családi tulajdon erősen megkopott alapzatáért való szociálpolitikai kárpótlás az anyagi jövedelem segélyeként túl funkcionális segélyekre is kiterjed. A tőkeképzésben játszott szerepével együtt ugyanis a család egyre inkább elveszti a nevelés, a védelem, a gondviselés és irányítás, sőt az alapvető tradíció és orientálás funkcióit is; egyáltalán elveszti viselkedésmódozó erejét olyan területeken, melyek a polgári családban az egyének legbensőbb szféráinak számítottak. Bizonyos módon tehát a család, ez a privát maradvány, státusának állami biztosítékai révén elveszti magánjellegét. Másrésztől a család csak most bontakozik ki igazán a jövedelem és a szabad idő felhasználójaként, az államilag biztosított kártalanítások és segélyek hasznélvezőjeként: a magánautonómia nem annyira az intézkedési, mint a fogyasztói funkciókban marad meg; a magánautonómia nem az árutulajdonosok rendelkezési hatalmát jelenti, hanem inkább a szolgáltatásokra jogosultak élvező képességét.⁵ A társadalom előrehaladó államosításával a liberális államot lassanként felváltó szociális állam, miközben megtartja hagyományos funkcióit, több, a magánszféra illetékességi körébe tartozó funkciót, mint például a szociálpolitika és a betegsegélyezés, is átvesz. Kezdetét veszi az állam és a társadalom összefonódása, 'az állam mintegy gyarmatosítja a nyilvánosságot', ami jól érzékelhető az állami döntéshozatal súlypontjának eltolódásában a parlamentről a közigazgatásra és a pártokra. Amilyen mértékben önállósodnak a pártok a parlamenttel szemben, olyan mértékben halad előre a pártoknak a szavazóktól való elszakadása is. Mivel a pártok már csupán áttételesen képviselik a közvéleményt, és valódi kompromisszumok híján a hatalommegosztás elve szerint inkább a versengő érdekek közvetítői, már elő kell állítaniuk saját nyilvánosságukat. Ezek a fejlemények vezetnek Habermast annak a tételnek a kimondásához, hogy a tömegdemokráciák többnyire előállítják a nyilvánosságot, semhogy képviseljék azt. Az új, tömegtájékoztató eszközök révén elterjesztett *integrációs kultúra* miatt a publicitás elveszti kritikai erejét, és helyére a versengő szociális érdekek demonstratív funkciója lép, és a 'közvélemény helyébe egy helyeslésre kész hangulat, véleményklíma alakul ki.'⁶ Habermas a 20. századi tömegdemokráciákban tehát olyan folyamatokat lát, amelyek a társadalom egyfajta refeudalizálódásának csálhatatlan jelei.

Erről az itt igen röviden felvázolt gondolatmenetről számtalan, részletekben gazdag példát nyújt a kötet. A mai társadalomtudományok problémáinak megértéséhez az itt feltárt és részletesen elemzett fogalmak kiváló mankót nyújtanak. Az 1990-es új kiadásához írt előszavában pedig Habermas hozzáfűzött néhány megjegyzést és kiegészítést az előző kiadásokhoz, s válaszolt azokra az ellenvetésekre is, amelyeket a kötet megjelenése után kapott. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltásából* még hiányzott a nyilvánosság intézményesülési folyamatának rendszerelméleti szemlélete, így kimaradt ennek egy sokrétűbb, a közvéleményt nem pusztán kritikai funkciójára korlátozó áttekintése is. Ennek ellenére már a 60-as években világosan kivehető volt az a később központi törekvéssé váló habermasi intenciók, melyek a 70-es évektől kezdve az életvilág fenomenológiai leírásában, az uralommentes kommunikáció elméletében tértek vissza.

NAGY Atila

Jegyzetek

- ¹ Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns*; Suhrkamp, Frankfurt am Main; 1. köt. 231–234.. old.
- ² Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*; Századvég – Gondolat, Budapest, 1993., 57. old.
- ³ Habermas: i. m. 54. old.
- ⁴ Habermas: i. m. 177. old.
- ⁵ Habermas: i. m. 217–218. old.
- ⁶ Habermas: i. m. 311. old.